

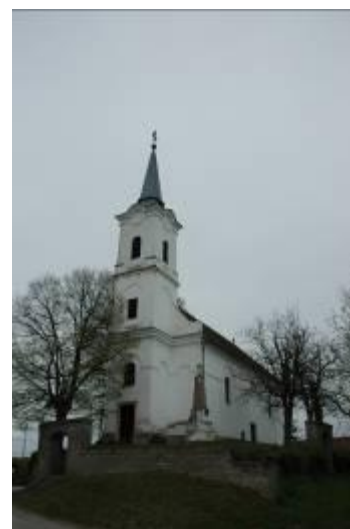
A modern család előképe

Egy társadalmi kísérletről, 60 év után: családok a hortobágyi zárt kényszermunka-táborokban*

„Ha lassan hullik a gyümölcs szíromlevele, nincs baj. Karakodik mögötte az alma. Van jövője. De mikor hirtelen sárgítja le a májusi fagy – ott nincs jövő. Az ősi ruha elvetése nem szíromhullás volt. Nem természetes folyamat. Olyan zökkenő, ami mögött lelkiség tátong. De az a lelkiség sirja lesz ennek a halálra ítélt népek.”

(Kiss Géza 1986, 149. o.)

Írásom egy gazdag empirikus anyag – az 1950–53 között a Hortobágy és Nagykovács pusztáin létesített 12 zárt munkatáborba elhurcolt kb. 2600–2800 család történetéről fennmaradt és folyamatosan előkerülő adatok, információk sokasága, valamint egy a volt kitelepítettek körében 2005–2006-ban készült kérdőíves vizsgálat¹ eredményeinek felhasználásával készült. Az adatok gyűjtése és rendezése közben vetődött fel bennem az a gondolat, hogy a család modernizálódásának története, amelyről szinte evidenciaként beszélünk, és amit világjelenségként érzékelünk, e sajátos csoport tekintetében szinte órák, de legalábbis néhány év alatt rapid módon lezajlott. Valahogy úgy, ahogy Kis Géza kákicsi lelkész és ormánsági néprajzkutató a májusi fagy okozta szíromlevél-pusztulást (az ormánsági népviselet hirtelen elhagyásával összefüggésben) leírja. Ezt a „nem természetes folyamatot”, ezt a „zökkenőt” szeretném a következőkben bemutatni. *A kákicsi templom, 2012*

Családok a kényszermunka-táborokban, 1950–53

1950. június 23-án hajnalban, nagyjából 2 és 3 óra között a déli határsávból 670–680 családot, csaknem 2500 személyt ávósok riasztottak fel álmukból, és ismertették velük, hogy a családfőnek „a községben való tartózkodása a közrendet és a közbiztonságot veszélyezteti”, és ezért számára, családjával együtt, kényszertartózkodási helyet jelölnek ki. A család néhány órát kapott arra, hogy összekapcsoljon, elszállították őket (többnyire saját, később szintén elkobzott kocsijukon és lovaikkal) a legközelebbi vasútállomásig, ott marhavagonokba beszáfolva útnak indították őket. A vagonok célállomásain a következő napokban a Hortobágy és Nagykovács pusztáin megalapozódott 7 zárt kényszermunka tábor. Ezt követően, 1953 áprilisáig még 45 kisebb-nagyobb kitelepítési akció zajlott le a déli és nyugati határsávbán, néhány nagyobb városban és kisebb falvakban (összesen több mint félezer településen, az ország szinte minden területén). Ezzel újabb 5 munkatábor létesült. A 12 táborban 1953 őszeig (a táborok felszabadulásáig) összesen kb. 8300 fő, nagyjából 2600–

* Bővebb változata megjelent Pusztai Gabriella, Fenyő Imre, Engler Ágnes (Szerk.) (2012): A tanárok tanárának lenni ... Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára Debrecen. 299-314. o.

¹ A vizsgálat az OTKA NK 69288. sz. kutatás keretében készült (Témavezető: Saád József). Az adatok feldolgozásával készült tanulmánykötet (Táborlakók és családjaik. Szerk. Saád József) megjelenés alatt áll.

2800 család raboskodott.² Mára e társadalomkísérlet következményeinek felmérése is megindult (lásd pl. Saád 2012).

A táborokba került családok rekonstruálása ma már szinte lehetetlen feladat. Esetenként a rendőrörsök előkerülő nyilvántartásaiból, a rabok titokban vezetett listáiból, a túlélők emlékei nyomán, egy-egy kitelepítési akció kutatásával tárhatók fel az elhurcoltak családi viszonyai. Teljes rekonstrukció ígéréssel azonban csak az elhurcolt családok ma is élő tagjaival készített interjúk kecsegtetnek – sajnos, egyre korlátozottabb számban.

Az elhurcolás maga is belevágott abba az élő szövetbe, ami a családot jelenti (például a házaspár, felnőtt közvetlen családtagoktól, illetve a rokonság távolabb élő tagjaitól való elszakítással). Előfordult, hogy együtt élő családtagokat (például idős szülőket, nagyszülőket) sem hurcoltak el. De az is megtörtént, hogy maga az elhurcolás hozta létre az együtt élő nagycsaládot. Idősebb Ökrös Mátyás kiskundorozsmai gazdát például születésnapján ünnepségéről vitték el, amelyen nemcsak vele élő fia, de más településen élő felnőtt leányai, vejei, valamint egy három hónapos unokája is részt vett, akiket szintén elhurcoltak. A Tiszaszentimrei táborban aztán a család még tovább növekedett: mindkét lány családjában újabb gyermek született.

*Ökrös Mátyás
A rajzot a táborban
vitéz Szekeres János
készítette*

Volt, ahol a család több különböző ágából is elhurcoltak kisebb családokat, és a táborélet megőrizte, esetenként meg is erősítette a családi kötelékeket. Bácskából például a máig terebélyes Csőke-Bundula család (néprajzi kifejezéssel: nemzetség, had) egyik ágából Bácsalmásról telepítettek ki egy hatfős, kétgenerációs családot, másik ágából pedig Kisszállásról hurcoltak el

egy hétfős, háromgenerációs családot (gyermek ebben a családban is született a táborban). (A kép az 1940-es években készült a családról.)

A 2005–2006-ban, 248 egykori kitelepített megkérdezésével lefolytatott kérdőíves vizsgálat adatai alapján (melyben a család összes kitelepített tagjáról is informálódunk), a következő „tábori családkép” rajzolódik ki. Az elhurcolt családok létszáma 1–10 főig terjedt. 5 személy egyedül volt kitelepítve, egy adatközlőnk pedig 10 fős kitelepített családjáról tudósított. A legnagyobb számban az ötfős családok voltak jelen. A családok 60%-a kétgenerációs volt, egyharmadukban pedig három generáció élt együtt. A négygenerációs családok aránya 4,1% volt. A tábori lét során a családok életében több, a mai családok életében már tipikusnak tekinthető jellemző kialakult.³

A rang, a tekintély elvesztése

Egy valamikori kitelepített kisgyerek több évtizeddel később így meséli el, mi történt nyomorék, valamikori katonatiszt édesapjával, amikor a marhavagonok a deportáltakkal

² A kitelepítések irodalma (visszaemlékezések, elemzések, leírások) ma már több száz tételre tehető. Összefoglalást lásd pl. Saád 2010. Információkat lásd pl. www.telepesek.hu és <http://www.hortobagyideportaltak.hu> honlapokon.

³ Ezeket a jellemzőket a tanulmány itt nem közölt fejezete elemzi részletesebben.

megérkeztek a célállomásra: „Apu ott állt a töltésen, nem tudta rendesen fogni a mankót, odaszorította a hóna alá. És akkor odajön ez a Muki (egy őket otthonról kísérő ávos – N.M.): 'Na most mi lesz ezredes úr?' 'Hát – mondja apu – meredek ez nekem nagyon, nem tudok mankóval lemenni.' 'Dehogy nem tud.' Fogta, lökött egyet rajta, apu legurult, a mankók szétszaladtak. Hát úgy le tudott jönni. Ő is beállt akkor a sorba.” (Apatini, Saád 2005, 259-260. o).

Számos későbbi visszaemlékező megörökített hasonló eseteket, amikor a vagyonuktól és szabadságuktól megfosztott rabok pillanatok alatt elvesztették a korábban kivívott rangjukat, tekintélyüket is. Egy Árkustanyára 15 évesen kitelepített fiatalember későbbi visszaemlékezéseiben így írja le például a táborba érkezésük utáni pillanatokot: „Névsorolvasást tartottak, és akinek a nevét szólították, egy bizottság előtt kellett elvonulnia. Soha nem felejttem el, hogy amikor egy menni is alig bíró öreg házaspár kilépett a sorból, egy fiatal civil ávéhás legény rájuk üvöltött. ' Na, vén szappanba valók, csipdessék már magukat!' A két öreg sírva ment tovább.” (Varga 2005, 58. o).

Egy falu (Átány) mindennapi életét, társadalmi viszonyait leíró-elemző munkájukban Fél Edit és Hofer Tamás kiterjedten foglalkozik a rang fogalmával, amely a vagyon és életmód mellett valójában a leszármazási család ismertségét jelentette. „A rokonság, származás bizonyos kezességet adott az egyes emberek természetéről, jelleméről, személyes tulajdonságairól is. (...) a falusiak, akik igen széles körű genealógiai ismeretanyaggal, ágak, rokonságok szerint tartották nyilván a lakosságot, bizonyos tulajdonságokat is ezekhez a leszármazási csoportokhoz kötöttek (...)” Ez a kezesség nem rövid lejáratú volt: az egyéni botlásokat akár egy-két generáción át, esetenként hosszabb ideig is eltűrték, „beszámították”, az egyéni különbségeknek tág teret adtak. Lecsúszni is, felemelkedni is hosszas munka volt. (Fél, Hofer 2010, 290 o).⁴ Az eredeti otthonuktól esetenként több száz kilométerre elhurcolt rabok azonban a táborokban egyik pillanatról a másikra elvesztették rangjukat, leszármazási családjuk védőhálóját.

Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az egy helyről (faluból, kistájról) elhurcolt családok együtt maradása, összetartó ereje segítette a túlélést, a méltóság megőrzését, hiszen ebben a körben még maguk mögött érezhették az elődök és az otthon maradtak védő „kezességét”. Őreik és a velük érintkezésbe kerülő „szabadok” számára azonban ők már csak a „nép ellenségei”, saját emberi esendőségeiket cipelő „egyének” voltak. A származási család elvesztését a radikális rendszerváltással (rendszerváltásokkal) a társadalom egésze átélte a negyvenes évek közepétől, ha nem is ilyen drasztikus és rapid formában. Ez a veszteség az elhurcoltak különböző csoportjai számára azonban megrázóan hirtelen jött, és véglegesnek, visszafordíthatatlannak tűnt – esetenként később, a szabadulás után annak is bizonyult. A Hortobágyra érkezők iratait elvették, többnyire megsemmisítették, családi fényképeiket, feljegyzéseiket otthonukból széthurcolták, kidobták.

⁴ A könyv először angolul jelent meg Chicago-ban 1969-ben, és így került a nemzetközi érdeklődés előterébe. Magyar fordítására és megjelentetésére négy évtizedet kellett várni.

Néhány megmaradt családi fénykép

A táborfolklor több esetet megőrzött, amikor a rabtáborban sokaknak személyes tulajdonságaikkal (bátorság, vidámság, munkabírási, gondoskodó segítőkészség, leleményesség stb.) sikerült kivívniuk új rangot. A rabtartók éppen ilyen „hősök” ellen léptek fel éberren, és megfélemlítésekkel, kollektív büntetésekkel, kegyetlenkedésekkel igyekeztek elejét venni annak, hogy új tekintélyek, rangok teremődjenek.

A családon belüli tekintély elvesztése nehezebb ügy volt. Számos visszaemlékezés megőrökíti, hogy az embertelen körülmények között is milyen végtelen türelemmel, áldozatos szeretettel igyekeztek a hozzátartozók a betegeket és öregeket ápolni, méltóságukat megőrizni. Hogy milyen sokan igyekeztek méltóbb feltételeket teremteni a kisgyerekek, a várandós anyák, a nehéz paraszti munkát kevésbé bíró „városiak”, „urak” számára. Ennek sokszor az ellentételezése is megvolt: a munkavégzés alatt a táborban maradt kisgyerekek gondozására, tanítására, a hitélet szervezésére többnyire éppen a nehéz munkát kevésbé bírók vállalkoztak. De a családfő, a szülők tekintélyének megrendüléséről/megrendítéséről is szólnak tábori történetek.

A második világháborút követően a tekintély korábban hagyományos tisztelete a „nyugati” világban is megrendült. Éppen az első kitelepítési akciók évében, 1950-ben jelent meg a Frankfurter Iskola vezető kutatójának, Theodor W. Adornonak és munkatársainak nagyhatású munkája az autoriter személyiségről (Adorno et al. 1950). A fasiszmus borzalmait átélő szerzők a diktatórikus, tekintélyuralmi rendszer létrejöttének és fennmaradásának legfőbb támogatóját és alapját az autoriter személyiség tömeges társadalmi jelenlétében látták. Kidolgoztak egy eszközt is ennek a (fasisztoid) személyiségtípusnak az azonosíthatóságára:

az F-skálát. A 30 állításból álló skála (melyekkel való egyetértés mértéke ezt a személyiségtípust) közül az első: „A tekintély tisztelete és az iránta tanúsított engedelmség a legfontosabb erények, amelyeket egy gyereknek meg kell tanulnia.” Bár a skálát ma már – főként módszertani aggályok miatt – nemigen használják, az autokratikus személyiség fogalma (minden módszertani és szakmai aggály ellenére) máig él a köztudatban és a közbeszédben.

Ha a tábori rendőrökről nem feltételezhetjük is, hogy

elmélyültek ezekben az irodalmakban, azt tudjuk, hogy mindent megtettek azért, hogy a családfők, szülők tekintélyét a fogvatartottak körében rombolják. Beke Ferencné villányi kitelepített például a Tiszaszentimrei táborban titokban írt napló-céduláin pontosan és éles szemmel megörökített ilyen jeleneteket. „*Kis szobatársunk, a 4 éves Szabó Gyurika jól nevelt szép fiúcska. Úgy látszott, a rendőrök is szeretik; labdázta velem, biciklizni vitték, cukrot adtak neki. Nagy volt a barátság. A gyerek újabban ocsmány, trágár szavakat mond, káromkodik. Mikor szülei megsziadták és kérdezték, kitől hallotta ezeket, bevallotta, hogy a rendőr bácsik tanították, és csak akkor kap cukrot, ha mindenki előtt mondja. A jó rendőr bácsik megnyugtatták, ne féljen, nem kap érte verést apukától-anyukától, mert ők nem engedik.*” (Beke Ferencné 2002, 112. o).

Az „átnevelés” ilyen nyílt példái mellett számos kisebb-nagyobb jele megmutatkozott a szülői tekintély megbomlásának. Bekéné írja le annak a fiatal párnak a házasságkötését is, akik éppen halottak napján, szülői tiltás ellenére, egyházi szertartás nélkül kötötték össze életüket (Bekéné 2002, 96. o). Ezzel egyben – személyes sorsukban – tanúságot tettek a szülői tekintély megbomlásáról, és a hagyományos családmoddól kimozdulva nagy lépést tettek a modern (a párkapcsolatban a szexuális kapcsolatot előtérbe állító) család kialakítása irányába. Hasonló esetek természetesen más táborokban is előfordultak. Az árkusi táborban például a szülői tiltás ellenére bontakozó szerelemből gyermek is született, és az ifjú pár – rendőri kísérettel, szülői rosszallás ellenére, és egyházi áldás nélkül – összeházasodott (Varga 2005, 173–174. o).

Fiatalkor a borzasi táborban. A kép Fulmer István háromfai diák becsempészett gépén készült.

Apa, férj nélküli családok

A táborokba sok család apa és férj nélkül érkezett. Elenyésző számban volt azonban köztük olyan, amelyben – korabeli kifejezéssel – leányanyák, elvált asszonyok és gyermekeik, vagy éppen első házasságból származó gyerekek új apával/anyával éltek (a fogalmaink szerinti pluralizálódott családtípusban, azaz: „modern” családban).⁵ Azonosításuk a listákból ma már nehézkes is, mert a listák készítői többnyire nem „családként” tartották számon őket, vagy ha igen, sokszor nem derült ki, ha a gyermekek több – esetleg válással létrejött – házasságból származtak volna. Az ilyen együttélési formák társadalmi elfogadottsága akkoriban korántsem volt olyan erős, mint manapság. A családnevek alapján összeállított listákban így több családot nem is tudunk pontosan rekonstruálni, sokszor csak a ma élő családtagokkal készített interjúk segítenek az ilyen „rendhagyó” esetek azonosításában. Apai, férji szerepét nem vállaló, „felelőtlen” apával is találkozhatunk a dokumentumokban, egyedi esetként. Bekéné például ír ilyen „*haszontalan, léha emberről*”, aki elrejtőzött, mikor fiatal feleségét és két kisgyermekét elhurcolták, sőt, miután később elfogták, és őt is elhozták a táborba, onnan is megszökött (Beke Ferencné 2002, 93–94. o).

Az előbbi eseteknél *lényegesen nagyobb* számú család esetében fordult azonban az elő, hogy a férjeket, apákat a hatóságok választották le a családról, már az elhurcolás előtt. Főként az első nagy, a határsávot érintő, 1950. június 23-i kitelepítési akciót követő kisebb kitelepítésekkel fordultak elő ilyen esetek. Ezek többnyire a lakosság megfélemlítését szolgáló, megtorló politikai akciók voltak, például a „klerikális reakció” elleni hatvani, vagy a

⁵ A fogalmakat részletesebben tárgyalják a tanulmány előző, itt nem közölt fejezetei.

tsz-szervezések körüli, több helyszínen is előforduló esetek, ahol az ellenszegülő, vagy éppen csak a településen tekintéllyel bíró férfiakat az ávósok börtönbe vagy büntetőtáborba (Recskre), családjaikat pedig Hortobágyra hurcolták (bővebben lásd Saád 2010, 12–13. o).

Ilyen a Tyukodról elhurcolt Belényesi család története, amely ma már több forrásban is dokumentált (Varga 2005, 119–121. o; P. Szalay, Szalay 2008, 46–59. o.; illetve a mára egyetlen túlélő, Belényesi Vilma elmondásában, hanganyagon: [Kulak Gulag 2011-03-10 03 Belényesi Vilma.mp3](#)) is követhető. Az édesapát, Belényesi Endrét a tyukodi tsz-szervezés során a községben 1951. március 28-án, a faluban kialakult, és a szomszédos Porcsalma községre is kiterjedő zendülés során fogták el. Egy nyakába akasztott táblával („Így jár, aki a nép ellensége”) végighurcolták a falun, Nyíregyházára, az ávós laktanyára vitték, ahol megkínózták. Belényesi Endre a börtönben meghalt (egy forrás szerint felakasztotta magát). Akkor 23 éves Zsigmond fiát is elvitték Nyíregyházára, majd később Debrecenbe, rendőrségi fogdába került. Közben a család megmaradt és együtt élő tagjait 1951. április 3-án 8 más tyukodi és 11 porcsalmi családdal Hortobágyra, az árkusi táborba hurcolták). Ekkor már csak a nők (az édesanya, az ő anyja és az akkor 9 éves Vilma), valamint Belényesi Endréék 19 éves néma fia volt együtt. A börtönből kiszabadult Zsigmond októberben, saját döntése alapján csatlakozott a rabtáborban lévő családjához, ám 1952 júniusában belefulladt a Hortobágy folyóba (más források szerint: öngyilkossági szándékkal beleugrott, és meghalt). A család kérvényezte, hogy másik fiukat, a néma Endrét hazaszállíthassák, ám kérélmüket elutasították, és a fiút a nagykállói elmeógyógyintézetbe vitték. A tábor felszabadulását a „tábori családból” csak a nagymama, az édesanya és a kislány érte meg.

Nem ennyire végletesen kegyetlen más, az édesapát, férjet egyéb büntető akciók keretében a családtól elszakított több tucat „tábori család” története, de nem is korlátozódott ez a fajta családrombolás a hortobágyi kitelepítettekre. Sok száz „szabad” család – és végeredményképpen maga a család – élt meg hasonló sorsot a vizsgált időszakban.⁶

A gyermekek vállalása

A család változásait több szempontból elemző néprajzi összefoglaló szerint a magyarországi termékenység a huszadik század elejére nagymértékben lecsökkent: „...az 1920-as évekre a 100 évvel korábbi szint felére (7,4-ről 3,7-re) zuhant. A termékenység csökkenése azóta is folyamatos, az utolsó 70 évben az 1920-as szinthez képest ismét megfeleződött.” (Paládi Kovács 1988–2002). A gyermekek vállalása – békés körülmények között is – sokféle, egyedi és személyes tényező függvénye. Talán érdemes néhány ezzel kapcsolatos tábori eseménybe is bepillantnunk.

Mint fentebb szó volt róla, gyermekszületések a táborélet extrém körülményei között is előfordultak – arányukat pontos adatok híján csak becsülni tudjuk. A fennmaradt táborlisták alapján egyértelműen dokumentált születések száma alapján feltételezhető, hogy a táborlétszámok 2–3%-át tették ki az ott született gyermekek. Több fiatalasszony állapotosan érkezett a táborba, de több újszülött ott is fogant. A visszaemlékezésekben sokféle esettel találkozhatunk: a gyermek örömteli elfogadásától annak belenyugvó vállalásán keresztül, az anya kétségbeesett küzdelméig, hogy megszabaduljon (ott és akkor) nem kívánt „terhétől”. Az egyik szélsőséges (szinte csodaszámba menő) esetről tudósít Beke Ferencné naplója: „A 40 éven felüli Sóki (helyesen Soóky – N.M.) házaspárnak 6 gyermeke volt. Mind kora- vagy halvaszületett, egy sem maradt életben, pedig az asszony minden esetben heteket, sőt hónapokat feküdt a klinikán. Egészséges leánykája született, most 3 hetes a kicsi, szépen fejlődik, nagy az öröm.” (Beke Ferencné 2002, 79. o). A másik szélsőséget, amikor az anya

⁶ Erről tudósít például Tyukod község esetében egy, a korszak több politikai eseményét, és a benne érintett, üldözést elszenvedő családok sorsát bemutató kiadvány (P. Szalay, Szalay 2008).

mindent megtett, hogy nem kívánt terhességétől szabaduljon, maga az édesanya mondja el a Sághy Gyula rendezésében, 2005-ben készült, „Hortobágyra hurcoltatott” c. dokumentumfilmben. Találkoztunk olyan, táborban született, ott és akkor nem kívánt gyermekkel is, aki hat évtizeddel később mesélte el, hogy édesanyja akkor sem, később sem fogadta el sem őt, sem szintén ott, „nem normális körülmények között” született öccsét gyermekének.

Az anya-gyermek kapcsolat megbomlásának másik, az előbbinél jóval tömegesebb esete volt a táborokban a gyermekek hazaküldése. Egy 1952-es rendelet nyomán (amely inkább gazdasági, mintsem emberiességi okokból születhetett), a táborba elhurcolt családok hazaadhatták 6 éven aluli gyermekeiket, ha családtagok elvállalták őket. A táborlisták többnyire nem igazítanak el arról, hogy hány gyerek került így haza. A meglévő adatok alapján a táborlétszámok 8–10%-ában kerülhettek így haza kisgyermekek. A 2005–2006-os kérdőíves vizsgálatunkban közölt adatok szerint a megkérdezettek elhurcolt családtagjai között a hazaadott gyerekek aránya 28% volt. A valóságos arányok feltehetőleg a kettő között lehetnek, hiszen a kérdőíves megkeresés azokat a családokat már nem érthette el, ahol fiatalok, gyerekek nem is voltak a kitelepítettek között. A szülők minden bizonnyal jót akartak gyermekeiknek, amikor közelebbi vagy távolabbi rokonaikhoz menekítették őket. Számos, évtizedekkel később, a túlélő családtagokkal készült interjú viszont arról tanúskodik, hogy több hazaküldött gyermek ezt nem így élte át, hanem mint a családból történő kitaszításukat, sokszor életre szóló traumát.

A táborokban maradt kisgyermekeknek (különösen a legkisebbeknek) sem volt azonban könnyű megérteniük, hogy a munkára kihajtott szüleik miért hagyják őket magukra, miért nem kaphatják meg soha, amire vágnak, és miért nem mehetnek haza. A táborban, idősök és betegek felügyelete alatt maradt kisgyermekek gyakran váltak az unatkozó rendőrök kegyetlenkedéseinek áldozatává, és a szülők nem tudták őket megvédeni. Enyhébb esetet ír le Bekéné: „A 3 éves Bodó Ferike is fogdába került. Bűne: felkapaszkodott a bevásárló kocsira, és a rendőr intésére nem szállt le azonnal.” (Beke Ferencné 2002, 85. o). A rendőrök kedvelt szokása volt a kisgyerekek ijesztgetése kutyákkal vagy géppisztollyal. A Nagykanizsáról családjával Kócspusztára hurcolt Dolmányos Marikát például meg is harapták a rendőr-kutyák, a seb és a trauma örök életére megmaradó testi és lelki fogyatékosságot okozott nála. Ezt – a táborokról szélesebb közönséget először tudósító filmjünkben – a Gulyás-testvérek meg is örökölték, a kislány (és a család) elhurcolás előtti fényképével együtt (Gulyás, Gulyás 1988, 69–71. o).

Gyerekek a tiszaszentimrei táborban (szüleikkel, nagyszüleikkel). Vitéz Szekeres János rajzai

A nagyobb (8–10 éven fölül) gyerekek – különösen a fiúk – „elhanyagolása”, szülőktől elszakítottága a visszaemlékezések szerint sokszor korai felnövésükhöz, önállóvá válásukhoz vezetett. A kényszerből együtt élő, a saját rokonságnál jóval szélesebb, más társadalmi és kulturális rétegeket is megjelenítő tábori felnőtt társadalom sokszor jótékony hatással volt fejlődésükre. Olyan felnőtt mintákat is megtestesített, amellyel „normál körülmények” között nemigen találkozhattak volna, és amelyek fejlődésükre, későbbi életükre meghatározó lett. Például a Nagycsányról a lenin tanyai táborba 10 éves korában elhurcolt Szabó Kázmér esetében, aki az önállósodás olyan fokára jutott, hogy egy kis barátjával megszökött a táborból, visszajutott ormánsági nagyszüleihez. Csak egy ellene kiadott országos körözési akcióval tudták visszavinni a táborba, ám önállóságát és leleményességét már ez sem törte meg (élményeit egy videofelvételen maga meséli el, hat évtizeddel később – lásd <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/egerek-futosgaltak-a-lanyok-sikonyaltak>),

Házasság, válás, gyermekvállalás – a szabadulás után

A kitelepítések a családok életében drasztikus beavatkozást jelentettek. A szülői tekintély megrendülése, a „nem tipikus” családformák elterjedése/elterjesztése, a gyermekvállalási kedv csökkenése/csökkentése az ő életükben „nem természetes folyamat” volt, hanem brutális beavatkozás eredménye. Ha szabadságukat – korlátozott mértékben – visszanyerték is 1953-ban, az elhurcolás előtti családjuk már sohasem állt helyre.

A család változásainak finomabb megértéséhez azt is érdemes megismernünk, hogy ezek az események hogyan hatottak az elhurcoltak későbbi életére, a családdal kapcsolatos vélekedéseikre és döntéseikre. Túlélő utódokkal több évtizeddel később készített kérdőíves vizsgálat, illetve részletes személyes kikérdezések alapján készült családi esettanulmányok ugyan csak korlátozott mértékben igazítanak el erről, de általános tendenciák megrajzolására és további kérdések, hipotézisek megfogalmazására talán elegendők.

A kérdőíves vizsgálatban 248 megkérdezett összesen 1164 személyről (saját magáról és elhurcolt családtagjairól) szolgáltatott adatot. Teljes mintánk 2,5%-a (29 személy) sohasem kötött házasságot. Értelemszerűen, ők a fiatalabbak közül kerültek ki: csak 5 olyan személy volt közöttük, aki 30 éven felül volt már, mikor a táborba került, és sem előtte, sem utána nem házasodott meg. A fiatalabbak közül is a legkisebbek körében (a táborban születettektől a 14 éves korúakig) a legmagasabb (5,1%) a nem házasodási arány. A 15 éves és idősebb korban deportált, még nem házas fiatal felnőttek (a 15–39 évesek) körében a nem házasodók aránya átlagos (2,5%). Rájuk inkább az jellemző, hogy házasságkötéskor átlagos életkoruk mind elődjeikhez, mind a táborban már házasként érkezett kortársaikhoz képest magasabb: 27,4 év (az elődök 24,4 évével és a deportáláskor már házas kortársaik 22,2 évével szemben). Vagyis házasodási kedvüket nem törte meg az elhurcolásuk, de az adott körülmények között azt későbbre kellett halasztaniuk. Extrém esetnek tűnik annak a Siklósról Borzas tanyára 17 évesen, gimnazistaként elhurcolt fiatalembernek az esete, akinek sorsa különlegesen tragikusan alakult: a táborból történő szabadulása utáni életét jórészt börtönben töltötte. Onnan negyvenes éveinek elején szabadulva azonban megnősült, és gyermeke is született.

A táborban legfiatalabb (14 éven aluli) korosztály viszont éppen hogy valamivel korábban (átlagosan 23,8 éves korukban házasodott – ha házasodott), mint akár az elődök, akár idősebb, de még fiatal sorstársaik. A fenti fiatalember húga például így: „*Én 54-ben férjhez mentem, az egy ilyen zűrös esküvő volt. Apámék hallani sem akartak róla, még fiatalnak tartottak. Én, őszintén, egy kicsit menekültem volna ebből a milióból...*”. Hogy aztán a fiatalabb korban kötött házasság, a szülői megerősítés hiánya, vagy már a korszak hatása volt-e, de a fiatalabb nemzedékek házassága gyakrabban is végződött válással. Az 1953 előtt kötött házasságok 2,8%-ával szemben az 1954-ben és utána kötöttek 13,6%-a felbomlott.

Különösen magas (16,8%) volt a válási arány a legkisebbek (a deportáláskor 14 évesnél fiatalabbak) körében.

A gyermekvállalást illetően is radikálisan eltérő volt a szabadulás előtt, illetve utána házasságot kötött nemzedékek sorsa. Míg az előbbieken az átlagos gyermekszám 2,54, az utóbbiakban ez már csak 1,87 volt. Az utóbbiak körében is különösen alacsony (átlagosan 1,78) volt a gyerekszám azon fiatalok között, akik a szabadulás után már soha nem éltek eredeti lakóhelyükön, még akkor sem, ha szüleiknek esetleg később (főleg 1956 körül) sikerült is újra letelepedniük ott. Azoknál a fiataloknál viszont, akik eredeti lakóhelyükre visszatértek, az átlagos gyerekszám 1,96 volt (jobban megközelítette az egyszerű reprodukciós arányszámot: 2,1).

A fenti tendenciák feltehetőleg belesimulnak a társadalom egészét jellemző népesedési változásokba. Kérdőíves vizsgálati adataink nem igazítanak el afelől, hogy a változások erősebben, vagy máshogy érintették-e a deportált családok sorsát. Egyedi családok részletes vizsgálatával pedig az okok és összetevők bonyolult komplexitásával találkozhatunk. Olyan családokkal is, mint például a korábban említett Csőke-Bundula család, akik ma is évente összejönnek (száz fölötti létszámban) a család, az elődök, a ma élők és már megholtak (azaz: a származási család, a nemzetség) megünneplésére. De találkoztunk egy olyan, a kitelepítést maga meg nem élt fiatalasszonnyal is, aki „nem tipikus családformában” él: élettársával és gyermekével, és aki kétségbeesett elszántsággal kutatja-keresi táborba hurcolt nagyszülei, dédszülei sorsát, s hogy kik is voltak ők. A szokásosnál is kevesebb támpontja van, mert a családi iratok nemcsak hogy elvesztek, de földrajzi elérhetőségük is kétséges: a valamikor Hortobágyra kitelepített nagypapa és családja a Felvidékről lett először kitelepítve, még a második világháborút követően, a nagymama és családja pedig a volt Jugoszláviából menekült, néhány évvel a kitelepítést megelőzően. Táborban született édesanyja valamikori születési helyét mára az enyészet vette birtokába. Egyedüli kapaszkodója (egyébként elvált, a kitelepítést át nem élt) édesapja, akinek legalább magyarosítás előtti német (sváb) nevét visszavette.

A Csőke-Bundula család Bácsalmáson, 2011

Összegzés

A hagyományos család jelentősen átalakult Európában, különösen a huszadik század második felében. A ma sokban hasonlóan tűnő általános tendenciák mögött azonban eltérő történeti folyamatokkal, sajátosságokkal találkozhatunk. A hortobágyi kényszermunka táborokba elhurcolt családok sorsának, szenvedéseinek felvillantásával az a feltételezés is megfogalmazható, hogy az okok között a családok (és a társadalmak) sorsába történő drasztikus beavatkozások, egyéni szinten pedig a jövő- és a reményvesztés is szerepelhet. Hogy a változásokat értelmezni tudjuk – mint azt például Dennis és Erdos az angliai változásokkal kapcsolatban megtette (Dennis, Erdos 2000),⁷ empirikus összehasonlító vizsgálatokra lenne szükség. A magyarországi helyzetben, a szociológia mint tudomány háború utáni kiiktatása miatt, majd az újbóli engedélyezése után a kutatási tematikák politikai kontrollja okán ilyen kutatásokra sokáig nem kerülhetett sor. Írásom arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy az elhallgatott tények és adatok felszínre kerülésével a kutatható témák

⁷ Részletesebben foglalkoznak vele a tanulmány előző, itt nem közölt fejezetei.

politikai kontrolljának megszűnésével, a vizsgált társadalmi csoportra (az ötvenes években a társadalomból kiiktatni kívánt családokra) vonatkozó adatok sokasága áll rendelkezésünkre. Az adatok (ma még) bővíthetők, kiegészíthetők és mindenképpen: kérdezhetők.

Nagy Mária

Hivatkozások:

- Adorno, Th.W. – E. Frenkel-Brunsvik – D.J. Levinson – R.N. Sanford (1950) *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Brothers.
- Apatini Ferenc Illés – Saád József (2005) A csurmának köszönhetően. In Saád József (szerk.) *Telepessors*. Gondolat Kiadó, Budapest, 251–286. o.
- Beke Ferencné (2002) *Három év Hortobágy polkában*. Kráter kiadó, Pomáz.
- Dennis, N. – G. Erdos (2000) *Families Without Fatherhood*. Third Edition. London, Institute for the Study of Civil Society.
- Fél Edit – Hofer Tamás (2010) „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest.
- Gulyás János – Gulyás Gyula (1988) *Törvénytértés nélkül... A hortobágyi munkatáborok (1950-1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Láng Kiadó.
- Kiss Géza (1986) *Ormányság*. 3. kiad. Gondolat, Budapest.
- Paládi Kovács Attila (1988–2002) (főszerk.) *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. kötet. A társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/08/index.html>
- P. Szalay Emőke – Szalay Csilla (2008) „...Tartozunk a múltnak...” *A kommunizmus áldozatai Tyukodon*. Kiad.: Tyukod Nagyközség Önkormányzata.
- Saad József (2010) Hortobágy, a magyar Gulág. *Rubicon*, 2010/6. 4–20. o.
- Saad József (2012) Hortobágyi társadalomkísérlet: a koncepció és következményei. Kommentár. 2012. 1. sz. 41-59. o.
- Varga Albert (2005) *Rab voltam Hortobágyon*. Timp Kiadó.